

Aleksas GIRDENIS

Vilniaus universitetas

DU ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ DIACHRONINĖS FONOLOGIJOS
ETIUDAI

1. Dėl *akmēns* ← **akmenēs* ‘akmens’ : *akmēnēi* ← *akmenēi* ‘akmeniui’ ir pan.

K. Būga, kalbėdamas apie *-en-* tokiose šiaurės žemaičių formose kaip *akmēnⁱ* ~ *akmenⁱ*, rašė: „Kadangi lietuvių kalbos plote *in* (arba *en*) teatsikartoja vien tiktai senajame Kurše, tai šita ypatybė dėl jos geografijos tenka paskelbti kuršių kalbos ypatybe“ – Būga III 203. Ta pati mintis, tik kiek kitaip suformuluota, kartojama ir kitose vietose: „Žemaičių tarmės ypatybė versti nekirčiuotąjį **en** (+ balsis) junginiu *in* (v. š. *in*, *en*), man rodos, bus ne atsinešta į Kuršą, bet naujai Kuršė įsigyta iš vietos gyventojų kuršių.“ – Būga III 369; „Kad žemaičiai žodžius *piemeni*, *kūpetą*, *uodegą* šiandie ištaria *piēmini* (*pēimēni* || *pīmini*), *kūpita* (*kōpeta* || *kupīta*), *uodigà* (*ōūdegà* || *ūdigà*), tai čia bus kalta kuršių kalbos įtaka, pasireiškusi kuršiams išvirtus žemaičiais“ – Būga III 411, 1 išn. Beveik iš karto šią mintį skeptiškai įvertino J. Endzelynas ir priminė savo alternatyvią hipotezę, aiškinančią *-en-* ← *-en-* kaip indoeuropiečių silpnojo laipsnio pėdsaką: „Un nezinu neviena gadījuma, kur būtu jādōmā, ka kāda varda *i*-skaņa ir kuršu izloksnēs cēlusies no *e*; bet vardā *akmins* skaņu kopa *-in-*, kā zināms, var būt radusies no skaņu kopas *-en-* vājinājuma indoeiropiešu pirmvalodā“ – Endzelīns DI III (1) 662. lpp.¹ Z. Zinkevičius

¹ K. Būgos žodyno išspausdintojo sąsiuvinio recenzija (1925). Įterpinys *kā zināms* ‘kaip zinoma’, tikriausiai sietinas su 1922 m. „Latvių kalbos gramatikos“ § 160 (žr. J. Endzelīn, *Lettische Grammatik*, Rīga: Kommissionsverlag A. Gulbis, 1922, 242).

Kad prisimintume tą indoeuropiečių balsių kaitą, būdingą priebalsinio kamieno daiktavardžiams, palyginkime kelias gr. *θυγάτηρ* ‘duktė’ formas, išlaikiusias šią ypatybę: gen. sg. *θυγατρός*, dat. sg. *θυγατρί* – su silpnojo kaitos laipsnio *-tr-* prieš galūnes – ir acc. sg. *θυγάτρα*, nom. pl. *θυγάτερες*, gen. pl. *θυγάτερον*, acc. pl. *θυγάτερας* – su pagrindinio kaitos laipsnio *-ter-*.

(LD 59) labai atsargiai pritarė K. Būgai „Toks aiškinimas, apskritai, galimas...“ J. Endzelyno jis tiesiogiai nemini, bet dėl pietryčių pakraštinių šnektų *vandinio* ‘vandens’ užsimena, kad toje formoje galįs slypėti ir priegasos *-en-* silpnasis laipsnis.

Visus šiuos samprotavimus neigte paneigia šiaurės žemaičių kretingiškių tarmės pagrindu parašytas 1759 m. „Ziwatas“: jame kalbamaisiais atvejais junginys *-en-* nuosekliai išlaikytas, pvz.: vns. gal. *akmeni* 107₂₆₋₂₇ ~ *akmeni*, *Pyimeni* 155₁₇ ~ *piemeni*, dgs. kilm. *smagenu* 223₂₁ ~ *smagenu* ‘smegenų’² ir t. t.: jeigu *-en-* būtų buvęs išvirtęs į *-en-*, rastumėm tik **akmyni*, **Pyimyni*, **smagynu* 223₂₁. Bet gerai įsigilinus į tarmės faktus galima tuo tvirtai įsitikinti ir be „Ziwato“ – užtenka pažiūrėti, kaip atrodo priebalsinio kamieno lyčių su **-en-* vienaskaitos kilmininkas tose šnektose, kuriose tokios lytys išlaiko galūnę *-s* ← *-es*: ten ištisai sakoma *akmēns* ~ *akmeñs*, *lēmēns* ~ *liemeñs*, *pēmēns* ~ *piemeñs*, *rōdēns* ~ *rudeñs*, *stōmēns* ~ *stuomeñs*, *tēsmēns* ~ *tešmeñs*.

Štai keletas tirkšliškių (Mažeikių r.) gyvosios kalbos sakinių: *pēimēns*! *nōl_sākâu* | *i_tūoks* *bō.ū^a* | *i_tūoks_bō.ūa* | *ā*! *nē* *ne* *nē*! ‘Pie-meñs! Na sakau, ir toks buvo, ir toks buvo: a, ne ne ne!’³, *kàzê* *nuplîs^(a)* *runkûov^s* — *iš_tuo_stōumēns* *gl_dâr* | *dànê* *pašuvūom* ‘Kazei nuplyšo rankovės – iš to stuomens dar Danei pasiuvom’, *grāžē* *be(t)_tik* *bāiši* | *kârpa* *ūn(t)_tešmēns* ‘[Karvė tvinksta] gražiai, bet tik baisi karpa ant tešmens’, *nē_àn^(a)* *tēšmēns* *išvērt* | *nē_an^(a)* *gâl* | *pažīndî^(e)* | *niek^(a)* *negâl* ‘Nei ana (= ji) tešmens išverčia, nei ana gali pažindyti – nieko negali’. Dar keletas pavyzdžių iš kitų vietų: *ō.ns* *rōdēns* *gâlē* | *išrās* *kûok^e* *nūors* *î^d* | *ōns* *tō(u)_vāikⁱ* *er_īsmūš* (Barstyčiai) ‘Ans (= jis) rudens gale išras kokią nors ydą – ans tą vaikį (= berną, samdinį) ir išmuš’, *taš_bō.ū^a* *ta,tā* | *rōdēns*

² Smulčiau žr. A. Girdenis, Dėl vienos šiaurės vakarų žemaičių „kuršiškos“ ypatybės [1984], in Idem, KD (*Kalbotyros darbai*) 2, 355t. Gerai žinoma, kad „Ziwate“ ir daugelyje vėlesnių žemaitiškų tekstų rašmuo *y* = [e] (plg. kad ir A. Girdenis, D. Girdenienė, 1759 m. „Ziwato“ indeksas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, 28, § 2.5.3 (= Girdenis, KD 3, 300t., § 5.3). Įsidėmėtina: į „Ziwato“ faktus, kuriuos ką tik prisiminėme, viešai nesureagavo nė vienas kuršiškų interpretacijų šalininkas – nei teigiamai, nei neigiamai.

³ Atkertama tėvui, pavadinusiam pretendentą į žentus piemeniu.

čės^ost | ,màtâ_ tuoks_ puř'vî:nŝ\ dež'âus's lû:b_ ten_ bû's (Plinkšės, Šerkšnėnų s.) 'Tas buvo tatai rudens čėsas (= laikas), – matai, toks purvynas didžiausis ten būdavo', ,*aci'siēs⁽ⁱ⁾* | *unt_à x m ě n s⁴* | ,*apsi- 'âus⁽ⁱ⁾* | *i_nu_ ěis⁽ⁱ⁾* \ *i_ bažnî'č^(e)* (Seda) 'Atsisėsi ant akmens, apsiausi – ir nueisi į bažnyčią'.

Neretai taip tariamas ir baritoninis daiktavardžio *vanduõ* kilmininkas, pvz.: *nõ_võti* | *švė:st^(o)*, *ž n d ě n s* | *vėsumèt* | *ipé.ltà* (Barstyčiai) 'Na ot, švėsto vandens visuomet įpilta', *riņmetēs*, *acikiel's* | *eš_õ.p^e* *v ó n d ě n s\ turi_ parnė.št^e* (Gadūnavas) 'Rytmečiais atsikėlęs iš upės⁵ vandens turi parnešti', *ka.imî'n^(e)*, *tik_ palėks* | *ó n d ě n s*, *nies⁽ⁱ⁾* | (Renavas) 'Kaimynė tik paliks vandens nėši', *kađ_ pu_ řis* | *augum'us gal'ė'ĭ^(e)* | *žmògâus* | *iškâ.st^(e)* – *nerâ.s⁽ⁱ⁾* | *ž n d ě n s* (Rubikai) 'Kad po tris augumus (= ūgius) galėjo žmogaus iškasti – nerasi vandens!', *ten_ rėikⁱ* | *e_ papėlt^(e)* | *ž n d ě n s* | *unt_ lė.d^o* – *ta(s)_ zūik⁽ⁱ⁾* | *at_ ěis* | ,*aci'siēs* | *e_ priķėps* \ (Seda) 'Ten reikią ir papilti vandens ant ledo – tas zuikis ateis, atsisės ir prikibs', *tau_ re_ k_ švâ.r^(e)* *ó n d ě n s\ pasėmt^e* (Tirkšliai) 'Tau reikia švaraus vandens pasemti', *dõuk_ tuo_ v ó n d ě n s\ acigėt^e* (Tryškiai) 'Duok to vandens atsigerti', *vėin(s)* | *šãudũ' ĩ_ (n)tmėt^(e)* | *ž n d ě n s* | *viedr^(a)* *uñčpî't^(e)* (Žemalė) 'Vienas šiaudų užmetė, vandens viedrą užpylė', *tujau_ aptvilkî's⁽ⁱ⁾* | *apipilsⁱ* | *vėrdžnt^(e)*, *ž n d ě n s* (Židikai) 'Tuojau aptvilkyksi, apipilsis verdančio vandens'. Bet *vandens* kamiengalio dvigarsis gali svyruoti: baigmė *-ens* kartais fakultatyviai pakeičiama į *-ėns* – plg. tą pačių tirkšliškių *kõ.nėgs⁶* | *isitrâu(k)* *krapî'l^(a)* | *švė:st^(a)* *ó n d ě n s* | *i_ kràpėi* | *põ_ vė.s^(a)*, *tõ_ trûob^(a)* \ 'Kunigas išsitraukia krapylą (= šlakstyklę), švėsto vandens – ir krapija (= šlaksto) po visą tą trobą', gadūnaviškių *kárvė' ĩ_ lig_ põ.šes* | *v ó n d ě n s* (t.p.) 'Karvei lig pusės [kūno] – vandens', taip pat kalvariškių *nõ_ e_ pàsķkãu* | *ušpėls* *ó n d ě n s* | *ištrîns* | *ištrîns* | *ištrîns* 'Na, ir paskiau užpils vandens – ištrins, ištrins, ištrins'⁷. Tik *-ėns* tārīama tose šnektose, kurių

⁴ Gana dažna priebalsio [k] lenicija, arba susilpnėjimas – virtimas į [x] (žr., pvz., A. Girdenis, Fonologinio skiemens riba – konstruktas ar realybė? [1985], in Girdenis, KD 2, 304t.).

⁵ Tikslus transponavimas būtų *eš_õ.p^e* ~ *iš_ũpio* (vns. vard. *ũp's* 'didokas upelis').

⁶ Priebalsiai turbūt tokioje pozicijoje neduslėja be buvusio skardumo pėdsakų turbūt nė vienoje žinomoje kalboje – žr., pvz., R. Port, M. O'Deil, Neutralization of obstruent voicing is incomplete, *Journal of the Acoustical Society of America* 70, 1985, 10.

⁷ Ar Žemaičių Kalvarijoje sakoma ir *óndėns*, nepavyko nustatyti – Gadūnavo ir Tirkšlių apylinkėse tai neabejotinas pagrindinis variantas.

oksitoninis kilmininkas turi *i* kamieno galūnę *-ëis ~ -iëš*⁸, pvz.: *a_wăikêr̥ | a_kâsĭ_tĕn — inĕ.šket̥ | v_ón dĕn s\ vĕdr̥ | anâm_v_tat* (Judrėnai [Lelėnų k.]) ‘Ar vaikai (= bernai), ar kas ten – ĩneškit vandens viedrą (jam)’, *ęžbrĕ.d^(a) | ęš_ų_ón dĕn s | vĕsĕr̥ trĭs* (Vėžaičiai) ‘Išbrido iš vandens visi trys’, *nĕ_vĕnsl nagalĭes pri-ĕr̥ | pri_ón dĕn s* (Palanga) ‘Nė vienas negalės prieiti prie vandens’, *pòs^e | v_ón^{n(d)} ĕnsl ipĕls⁽ⁱ⁾ — ę_tàd^a \ nagalĭe^r gĕrt^e — grĭn(s) | spĭ.rĭts\ b_ò.ų^a* (t. p.) ‘Pusę vandens ĩpilsi – ir tada negalėjo gerti: grynas spiritas buvo’. Palyginkime: *peņĭ.ngã\ čx_ruokū | i_puo_trĕ.čũoĭ^r | à km ĩn ĩs* (Judrėnai) ‘Piningai čia, rokuoja (= sako), yra po trečiojo akmens’, *paskuų_pàsăuk^(e) | i_kar_ò.mĕ.n^e — ęš_pĕ.im ĕn ĕis* (Kalnalis [Nasrėnų k.]) ‘Paskui pašaukė ĩ kariuomenę – iš piemens’, *e_nab_ò.ų^a | tũok^e | r_ò dĕn ĕis | nab_ò.ų^a | tũok^e | pavă.sar^e | ka_năškĕist^a | keĭ_lă.ivã* (Palanga) ‘Ir nebuvo tokio rudens, nebuvo tokio pavasario, kad nesķęstų keli laivai’. Tai senas kretingiškių tarmės reiškiny: taip bus buvę jau 1759 m. „Ziwato“ laikais, pvz.: *akmenyis* 62₅, 113₁₉, 122₂₀ = *àkmenĕis*⁹ ‘akmens’ (*Potam Ponas Jezufas lyipe prypylytly fiefis fudinus yfz akmenyis* 62₄₋₅ ‘Potam (= paskui) ponas Jėzus liepė pripilti šešis sūdinus (= indus) iš akmens’); tokia pat padėtis „Purpuroje“¹⁰ (maždaug XIX a. vidurys), kur randamas, pavyzdžiui, vns. kilm. *pyimynyis* 135r₉ ~ *piemenies*. Formą *Peĭmenĕis* = *pĕ.imĕnĕis* ~ *piemeniĕs* kaip žodžio *piemuo* (*Peĭmou* = *pĕ.im_òu*) vienaskaitos kilmininką savo „Prasmoje“ pateikia ir nuo Lenkimų kilęs Simonas Daukantas¹¹.

⁸ Šios galūnės apibendrinimas yra prasidėjęs ir ten, kur tebesakoma *r_òdĕns* ir kt.: beveik visur ją turi moteriškosios giminės lytys *d_òkterĕis ~ dukteriĕs*, *sĕsĕrĕis ~ seseriĕs*. Bet: *gavău išv.šĕr̥ | k_òr̥ | i_žemăiĕ^a kalvarĕ.ĭ\ | prĭ_sesĕ.r̥s* (Telšiai) ‘Gavau išvežti kur – ĩ Žemaičių Kalvarią, prie sesers (= pas seserį)’, *monĕi_nĕbĭel | ne_brũol^r | ne_sĕsĕ.r̥s* (Tryškiai) ‘Man nebėra (= aš nebeturiu) nei brolio, nei sesers’. Kaip matyti, dvigarsis prieš galūnę *-s* ir čia turi atvirąjį [e] (plg. vns. naud. *sĕsĕrĕi / sĕsĕrĕi ~ sĕserie*, vns. gal. *śiesir̥ ~ sĕseri*).

⁹ Gal tiksliau būtų *akmenĕis*, nes visai tikėtina, kad šiookiais atvejais kirtis dar nebuvo nuosekliau atitraukiamas. Tiesą sakant, ir dabartinis variantas *àkmenĕis* fonologiškai interpretuotinas /akmĕnĕjs/ (plg. A. Girdenis, Mažeikių tarmės prozodija [1967], in *I d e m*, KD 1 110t. (ir 51 išn.).

¹⁰ Žr. A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros* chronologiniai santykiai su 1759 metų *Žyvatu*, ALt 7, 27–31, § 8–16.

¹¹ <S. Daukantas> *Prasmą Lotinū kalb_òs, paraszĕ K. H. Myle*. Petrapilie: Ispausta pas K. Hintze, 1837, 13 (*numerus singularis* paradigmoje).

Baigmė *-ens* lengvai paaiškinama paprasta kitų paradigmos formų analogija – tai analogijai sunkiau pasiduoda tik tos šnektos, kurios turi oksitoninę *-ēns*.

Kilmininko baigmė *-ens* su išlaikytu atviruoju balsiu [e] – visiškai tikras įrodymas, kad heterosilabiniai *-en-/-in-* daugelyje formų yra *n e a b e - j o t i n a n a u j o v ė*, nieku būdu nesietina nei su kuršių kokių reiškiniu, nei su indoeuropiečių silpnuoju balsių kaitos laipsniu. Kilmininko baigmė **-enes* tarmėje yra praradusi galūnės balsį [e] ar [ɛ] jau po dvigarsio *en* susiaurėjimo į *en*¹² (plg. *nusškēndēs ~ nuskeñdēs*, *švēnt^ē ~ šveñtē*, *pē^ēŋkē ~ penki*). Naujasis dvigarsis *-en-*, susidaręs dėl pokyčio **-enes* → *-ens*, atitrūko nuo kitų paradigmos formų, todėl, atsidūręs stiprioje pozicijoje, nebepatyrė jas ištikusio *-e-* siaurėjimo. Tai, galų gale, matyti ir iš galūnės vedinio *pēimē.n^ē ~ piemēnē*: jeigu *-en-* būtų senas, turėtumėm **pēimē.n^ē*, o ne *pēimē.n^ē* – lygiai taip pat *pākōpē.t^ē ~ pākupetē* akivaizdžiai rodo, kad antrinės ir palyginti nelabai senos kilmės yra žodžio *kō.pētā ~ kūpeta* (savaiame suprantama – ir *lūopētā ~ lōpeta*¹³) derinys *-et-*; pokyčio *-e-* → *-ē-* santykinį naujumą panašiai įrodo ir kaitos *ākmeñēi ~ ākmenie* ‘akmeniui’/*ā.kminⁱ ~ ākmenī* : *Akmēnē, ōudegā ~ uodegā* : vns. kilm. *pā-ōudē.g^ē ~ pāuodegio*¹⁴. Ir *pākōpē.t^ē*, ir *pā-ōudē.g^ē* išlaiko *-e-* dėl chorėjinio šalutinio kirčio, smarkiai sustiprinusio ir – prieš trumpąją redukuotą galūnę – pailginusio tą balsį¹⁵.

Pokytis *-ē* > *-ē* cikliškai kartojosi – galima išskirti keturis tų pasikartojimų etapus:

¹² Dėl šio pokyčio galūnėse ir jo chronologinių santykių su kitų galūnės garsų raida žr. A. Girdenis, Žemaičių savarankiškos raidos pradžia [1994], in Idem, KD 3, 176 (plg. dar: Idem, Žemaitians: The development of inflexional endings and the chronology of the divergence of dialects [1992], in Girdenis, KD 3, 39).

¹³ Minėtini ir žodžiai *ā.dētā ~ ādeta* ‘adata’ bei *pātēlā ~ pātelai* ‘patalai’ (plg. *patēl-drūobēs ~ patēl-drobēs* ‘patalų užvalktis, dvikartė’ – su *-e-*, išlaikytu kirčiuotoje pozicijoje). Aukštaičiuose jų senasis *-e-* yra patyręs asimiliaciją su gretimais *a* tipo balsiais.

¹⁴ Daugelyje šnektų vienaskaitos vardininko vokalizmą komplikuoja balsių asimiliacija – plg. tirkšliškių *pā-ōudē.g^s ~ pāuodegis*, sediškių ar gadūnaviškių *pā-ōudieg^s*. – Šiai grupei tikriausiai pridera ir *mīlēnas mielē.ņēs ~ mēlenos mēlēnēs* ‘mėlynos mėlynės (uogos)’.

¹⁵ Įsidėmėtina, kad J. Endzelyno hipoteze tokių atvejų kaip *kō.pētā ~ kūpeta*, *ōudegā ~ uodegā* neįmanoma paaiškinti, nes prieš indoeuropiečių prokalbės priebalsinio linksniavimo kamiengalį silpnojo laipsnio padėtyje rekonstruojamas tik *s o n a n t a s*.

1. Senovinis galūninis *-ė susiaurėjo į -ę (*-ė > -ę) – plg. 1759 m. „Ziwato“ *Tiewy* 48₅ (46×) = *tîevė* ~ *téve*¹⁶.

2. Sutrupėjo, bet liko nesusiaurėjęs -e < nekirč. -ē, -ā; balsis -e- išsilaikė atviras ir nagrinėjamuosiuose nekirčiuojamo priešgalūnio junginiuose -en- ir kt. (apibendrintai – -eC-), pvz.: vns. kilm. *vā.les* ~ *vālios* (< **uāliās*) : vns. vard. *vālè* ~ *valià* (< **uāliā*), dgs. vard. *žā.leş* *žūoles* ~ *žālios* *žōlēs* (< **žāliās* *žālēš*), dgs. gal. *žālēs* *žūolēs* ~ *žaliās* *žolēs* (< **žāliās* *žālēs*), *pēimeni* ~ *piemeni*. Šis etapas, kaip ir pirmasis, fiksuojamas „Ziwate“¹⁷, kurio tarmėje, kaip ką tik matėm, jau buvos sakoma *tîevė* ~ *téve*, bet, pvz., *spiove ant žiemes* 99₁₁ = *spjuove ont* *žė.mes* ‘spjovė ant žemės’ (-e < *-ē), *diel dyde gaylefe yr fopule* 201₂₈₋₂₉ = *diel dē.de gailese er sūopole* ‘dėl didžio gailėsio ir sopulio’ (-e < *-ā < *-iā), *Užgawfiu Pyimeni, o wyfas awis yfz biegiōs* 155₁₇₋₁₈ = *ožgāušō pēimeni | uuo vē.sas ā.vis ežbiegūōs* ‘Užgausiu piemeni – ir visos avys išbėgiōs’¹⁸.

3. Nekerčiuotų galūnių -e ir -e- nekirčiuojamame priešgalūnyje -en- ir kt. (-eC-) susiaurėja į -ę, -ę- (*-ė > -ę, -eC- > -ęC-) – galūnėse, kirčiuojamoje pagrindiniu ar šalutiniu kirčiu (t. y. buvusiose akūtinėse), -e (< *-ē, *-ā) išlieka¹⁹, plg.: vns. kilm. *vā.leş* ~ *vālios* (< **uāliās*) : vns. vard. *vālè* ~ *valià* (< **uāliā*), *pēimēnʹ*/*pēiminʹ* ~ *piemeni* ir dgs. gal. *i vālēs* ~ *i valiās* (< **uāliās*; pvz.: *tuō šēin*^(a) *mūms īr i vālēs* ‘To šieno mums yra i valias [= labai daug, kiek tik reikia]), dgs. kilm. *žā.leş* *žūolēs* ~ *žālios* *žōlēs* (< **žāliās* *žālēš*) : dgs. gal. *žālēs* *žūolēs* ~ *žaliās* *žolēs* (< **žāliās* *žālēs*). Plg. dar „Purpuros“ vns. kilm.

¹⁶ Prisimintina, kad senuosiuose žemaičių tekstuose grafema y žymimas balsis [ę] (žr., pvz., A. Girdenis, Dėl vieno prielinksnio formos XVIII a. šiaurės žemaičių kringiškių tarmėje [1980], in *Idem*, KD 2, 183tt.

¹⁷ Žr. A. Girdenis, D. Girdenienė, 1759 m. „Ziwato“ indeksas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, 22t. (§ 2.2.2), 29 (§ 2.5.4) = Girdenis, KD 3, 295t. (§ 2.2), 301t. (§ 5.4). Plg. dar 13 išn.

¹⁸ Jungtuką o, atliekantį ir funkciją randame dar Vydūno tekstuose, pvz.: *Labai o su skausmu mīlėjau* ‘Labai ir su skausmu mīlėjau’, – žr. A. Girdenis, Vydūno rašyba ir kalba [1968], in *Idem*, KD 1, 179. Prisimintinos ir vienōs senos Žemaičių Kalvarijos „Kalnų“ giesmės eilutės: *Mokē ilgai o visiems | Meilę prisakē saviemus*.

¹⁹ Žr., pvz., A. Girdenis, Atvirasis e varduviškių (kalvariškių) galūnėse [1972], in *Idem*, KD 1, 233tt.; T. Juškaitė, A. Girdenis, Tas pats ir Nevarėnuose [1974], in Girdenis, KD 1, 121tt. Ir šie, ir vėlesni stebėjimai rodo, kad -ė baigė siaurėti į -ę maždaug XIX–XX a. sankirtoje.

pyimynis 135r₉ ~ *piemenies*, *doktryis* 225v₄ ~ *dukteries*, vns. gal. *Pyimyni* 59r₂₀ ~ *piemenį*, *doktyri* 101r₁₄ ~ *dukteri*²⁰ ir tokias svyruojančias formas kaip dgs. gal. *duszys* 80v₈ || *duszys* 117v₂₄ ~ *dūšias* ‘sielas’, *kojes* 58r₄ || *kojys* 114v₂₃ ~ *kojas*, *kokies* 85r₂₄ || *kokiys* 34v₂₃ ~ *kokias*, *žwaizdes* 5v₉ || *žwaizdys* 68v₉ ~ *žvaizdes* ‘žvaigždes’ – kaip matyti, kirčiuojamųjų galūnių balsis bus pradėjęs svyruoti gana seniai.

4. Siaurėja į *-ę* ir kirčiuojamųjų galūnių *-e*, pvz.: *vàlè ~ valià → vâlè, žàlèš žúolèš ~ žaliàs žolèš → žâlèš žúolèš*; šis vyksmas daug kur užkabina net viensiemenįrieveiksmį *če ~ čia* – plg. tirkšliškių *bet_ka_tò_tėnt tvarkâ's / i_čė\ tvarkâ's — kã'p_čė dâbã'L bû's?* ‘Bet kad tu ten tvarkais ir čia tvarkais – kaip čia dabar bus?’.

Vadinasi, cikliškai pasikartojęs šiaurės žemaičių tarmėje galinių ir vidinių nekirčiuojamų morfemų [e] siaurėjimas į [ę] yra tartum iš anksto užprogramuotas kaip ilgalaikė tendencija²¹.

Nelabai gražu cituoti save, bet šiuo atveju tokia citata neišvengiama, nes geriau savo minties dabar negalėčiau pasakyti:

„Vidinių nekirčiuotų skiemenų žemutinį balsį [e] (rašomą <e>) galėjo visiškai perdirtbti į vidutinio pakilimo [ę] (rašomą <y>) tik ilgas prieštarin-gas vyksmas – ilgai trukusi variantų *pėimen-* : *pėimėn-*, *dokter-* : *doktėr-* ir pan. konkurencija²².

²⁰ Minėtini ir tokie to rankraščio pavyzdžiai: vns. vard. *dydily* 13r₁₁₋₁₂ ~ *didelė*, vns. įn. *dydylu* 12r₁₆ ~ *dideliu*, *dydily* 2r₂₁ ~ *didele*, dgs. vard. *dydily* 16r₁ ~ *dideli*, dgs. gal. *pelynus* 301v₁₂ ~ *pelenus*, dgs. įn. *pelynais* 215r₂₄ ~ *pelenais*.

²¹ Angliškai – (*directed*) *drift* (pažodžiui – [kryptingas] dreifas). Dėl sąvokos žr., pvz., E. Sapir, *Language*, New York: A Harvest Book, 1949, 147ff. = Э. Сепир, Язык, in Идет, *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, Москва: Изд. группа «Прогресс» «Универс», 1993, 138слл. Kalbantis apie nagrinėjamuosius šiaurės žemaičių vokalizmo reiškinius pirmasis tendenciją juose spontaniškai įžvelgė ir suformulavo, kaip sakoma, *expressis verbis*, akad. Vytautas Mažiulis (jeigu neklystu, kalbėjomės pačioje 1968 metų pabaigoje).

²² Laipsniško, „konkurencinio“ naujų fonetinių bei fonologinių reiškinių įsitvirtinimo idėja yra kaip ir kertinis šiuolaikinių kalbos raidos teorijų akmuo (žr., pvz., P. Kiparsky, *The phonological basis of sound change*, – *Handbook of phonological theory*, ed. John A. Goldsmith, Cambridge (Mass.): Blackwell, 1995, 653tt.; J. Blevins, *Evolutionary phonology: the emergence of sound patterns*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 52 et passim ir min. lit.).

Kad svyravimų ir konkurencijos tikrai būta, rodo *sesers* netiesioginiai linksniai: Žyuate jie tik su *-e-* (acc. sg. *feferi* 93₂₂ ~ *seseri*, instr. *fefermi* 12₁₅ ‘seseria’, nom. pl. *feferis* 46₁₃ ~ *seserys*, voc. *feferis* 130₂₅ ~ *seserys*, instr. *fefermis* 107₂₂₋₂₃ ‘seserimis’, nom. du. [aby] *feferi* 105₂₂₋₂₃ ~ [abi] *seseri*) – *Purpuros* tekste *-y/-e-* svyruoja: rašoma ne tik gen. sg. *sesyryis* 82_{V2}, 244_{V10} ~ *seseries*, nom. pl. *sesyris* 82_{V4} ~ *seserys*, instr. *Sesyrymis* 67_{V2} ~ *seserimis*, bet ir gen. sg. *seseryis* 66_{V17} ~ *seseries*, dat. *Seseryi* 114_{V21} ~ *seserie*, instr. *Sesery* 149_{R6} ~ *seseria*, nom. pl. *seseris* 3_{R3} ~ *seserys*, gen. *Seseru* 18_{V11} ~ *sesery*, instr. *Seserymis* 69_{V9} ~ *seserimis*. Tai, kad raida buvo kiek sutrikusi būtent ties *seseria*, aiškintinas dideliu žodžio dažnumu kasdienio kalbėjimo aktuose ir ypač stipriu asimiliuojamu pirmojo skiemens balsio [e] poveikiu.²³

Būtinai pabrėžtina, kad pokytis *-e-* → *-e-* yra grynas fonetinis reiškinys. Tai matyti kad ir iš šio tarminių sakinių pluoštelio:

tà_č^(e)_išėdīē^r | mālkaš^r pō_ pōšōntra mīetar^e | ĩ.švėž^(e) | e_parsė.vėž^e (Judrėnai) ‘Tai čia įsidėjo malkos po pusantro metro, išvežė – ir parsivežė [trašų]’, *dīelkūor tā.vēš^r | n.ā.vēd^r vāikā^r | šūok^r?* (t. p.) ‘Dėl ko tavęs neveda vaikai (= bernai) šokti?’, *tei_vīrā^r šosė.mēt^e | k^oārtūoms^r grai^r?* (Kretinga) ‘Tie vyrai susimetė kortomis grajyti (= lošti)’, *nuskēnd^a | e_tad_ė.šmēt^e natuolei_leipūoj^s* (Palanga) ‘Nuskendo – ir tad išmetė netolie (= netoli) Liepojos’, *ton_mōna_vīrā^r | er_ēsė.vēd^e* (Plungė) ‘Tą mano vyrą ir išsivedė’, *i_škliūš^(e) ka_pārvēd^r | kārvēš^r gañâu pō_mė.šk^(a)* (Židikai) ‘Į Skliaustę kai parvedė, karves ganiau po mišką; *-e-* gali pasitaikyti net prieš kirtį, pvz., *nuvažėvâu^r | s.ķ^(a) dabār^r | sa.^{(k^a)_gâu^s nuv.št^e | i_tievīn^e | vīskup^a}* (Veiviržėnai) ‘Nuvažiavau – sako dabar, sako, gausi nuvežti į tėvynę (= tėviškę) vyskupą’.

Kaip matyti, sakoma *ĩ.švėž^(e), parsė.vėž^e, šosė.mēt^e, ė.šmēt^e, ęsė.vēd^e, pārvēd^e, nuvažėvâu* nors pamatinės lytys *vė.št^e ~ vėžti – vė.ž^e ~ vėžė, mė.st^e ~ mėsti – mė.t^e ~ mėtė, vė.st^e ~ vėsti – vė.d^e ~ vėdė, važ.ū^a || važ.ū^a ~ važiavo* turi aiškų atvirąjį *-e-* (≈ *-ā-* || *-æ-*). Tas *-e-* šitokiais atvejais neretai ir trikdo kalbėtojus – skatina kartkartėmis tarti šio tipo balsį ir nekirčiuotą. Bet dar labiau šis morfonologinis santykis gali trikdyti tekstų užrašinėtojus: aš pats įtariu,

²³ A. Girdenis, Rankraštinės *Purpuros*..., 30t., § 16

kad, iš mažens pripratęs prie morfologinės rašybos, iki kokių 1973 metų esu ne taip jau retai transkribavęs *á.tneš^e ~ àtnešė, pãrved^e ~ pãrvedė* ir pan. – net, rodos, girdėdavau tose lytyse *-e-*, nors iš tiesų dažniausiai turbūt buvo tariama *á.tneš^e, pãrved^e*²⁴. Pirmą kartą tai suvokiau ir ėmiau saugotis morfologijos spaudimo bei kruopščiai tikrinti kiekvieną tokį atvejį, rodos, 1973 m. Vilniaus universiteto kraštotyrininkų „Ramuvos“ ekspedicijoje Luokėje, – žinoma, tai buvo įmanoma tik todėl, kad dirbau jau su magnetofonu²⁵.

Baigiant galima tik nusistebėti, kad jokiais lingvistiniais argumentais nepagrįstas K. Būgos spėliojimas susilaukė pritarimo ir taip ilgai išsilaikė mūsų moksle²⁶.

2. *šĩm̃ts* ← **šĩnts* ← *šĩm̃tas*

Šiaurės žemaičiai ir pietų žemaičių varniškiai turi visiškai nesuprantamą veiksmažodžio *krė.st^e ~ krĩsti : krĩmt ~ krĩm̃ta* ‘krinta’ : *krė.t^a ~ krĩto* intarpą *-m-*. Štai pluoštelis pavyzdžių:

ę_pritėis\ — tēn_uns krĩmt̃ i_ĩ_ã.pat^el (Judrėnai) ‘Ir priteisia – ten ans krinta į apačią (= pralaimi, prakiša)’, *tei_stõmbjē̃r* [grūdai] *nũ.lgk\| tũolãu\ wuo_smõlkjē̃r | á_rĩãu\ nũkrĩmt* (Plateliai) ‘Tie stambieji nulekia toliau, o smulkieji arčiau nukrinta’, *re_k_vėrĩnt^e tõn_žũ_õ.ṽr̃ | cĩel^l | vãlõnd^a — kat_ka.ulė.l̃s\ | vė.s^os\ ė_škrĩmt* (Salantai) ‘Reikia virinti tą žuvį cielą (= visą) valandą – kad kaulelis visas iškrinta’, *kana'pėlė̃r | pãsilĩikt̃ unt_vėr̃šãus̃ | võ_žė.m^(e)s̃ | i_j_ã.pat^(e)l nũkrĩmt* (Židikai) ‘Kanapėliai (= kanapėlės) pa-

²⁴ Labai gaila, kad dėl tų laikų deficito iššifruotas magnetofono juostas tekdavo trinti ir panaudoti kitiems įrašams...

²⁵ Tos ekspedicijos įspūdžiai buvo bene paskutinis impulsas, paskatinęs rengti pranešimą III baltistų konferencijai, – žr. A. G i r d e n i s, Neutralizacijos vaidmuo žemaičių vokalizmo raidoje [1975], in I d e m, KD 2, 335t. Deja, to pranešimo ir jo tezių teiginiai liko *vox clamantis in deserto*: per daugiau kaip dvidešimt metų niekas į juos rimčiau nesureagavo. Gal dėl to šiek tiek kaltas ir aš pats, nes vienaskaitos kilmininko variantui su *-ens* (*pėimėns* ir kt.) neskyriau tada deramo dėmesio.

²⁶ Tai, kad koks reiškinytis „teatsikartoja vien tiktai senajame Kurše“, nėra joks argumentas – tai tik beviltiškai pasenusio ankstyvųjų substrato šalininkų propaguoto choro-grafinio metodo atgarsis.

silieka ant viršaus, o žemės į apačią nukrinta’, *žānktj* [svirpliai] — *veināmf i_kā.kt^a / ketām\ / um_bļūd^a krīmt* (Ž. Kalvarija) ‘Dzankt – vienam į kaktą, kitam; ant bliūdo (= dubens) krinta’, *o_dēlkūo^r čēl krīmt* [mašinos] / *veštek_pāt^r čē_šē,tā^r / lēnā^r kor^ī?* (t. p.) ‘O dėl ko čia krinta (= smunka, grimzta) vis tiek pat čia štai, linai kur yra?’, *če_par_to_mēižēin^a* / *če_krīmtⁱ lik_sōbē.n^es\ ka_prālīn* (Tirkšliai) ‘Čia per tą miežieną čia krinti lig subinēs (= giliai grimztì) kai pralyja (= smarkiai prilyja)’. Tokių pavyzdžių yra ir XIX a. vidurio Kretingos šnektos rankraštiniame paminke „Purpura“²⁷: *ir szonitelej renk tropotelus, krimtontius nu stala Pona sawa* 24_{v18-20} ‘ir šuniukai renka trupinėlius, krintančius nuo savo pono stalo’, *biegānti szalyn gienamos, krimtānti zemin nusytweram* 117_{r13-15} ‘bėgantį šalin genamės, krintantį žemėn nutveriamė’, *aszaras naszlu ne ant wejda krimt* 131_{v5-6} ‘našlių ašaros ne ant veido krinta’, *Regiejau kaipo snyigs dydej tonkos, krimtontys duszys i pekla* 266_{r18-20} ‘Regėjau sielas, krintančias į pragarą kaip labai tirštas sniegas’.

Tai ypatingas išimtinis reiškinys, nes visi kiti intarpiniai veiksmoždziai prieš dantinį sprogstamąjį priebalsį turi normalų *-n-*, pvz.: *gānd ~ geñda : gā.da ~ gedo, pūnt ~ puñt^a ‘tinsta’ : pō.t^a, sōprōnt ~ suprañta : sōprā.t^a ~ suprāto, švīnt ~ šviñta : švē.t^a, šūnt ~ šuñta : šō.t^a ~ šūto, trōnk/trānk ~ trañka : trā.k^a ~ trāko*; visais kitais atvejais intarpo alomorfai *-m-* galimas tik prieš lūpinius sprogstamuosius, pvz.: *pāplūmp ~ papliūmpa : paplō.p^a ~ papliūpo, šlōmp/šlāmp ~ šlañpa : šlā.p^a ~ šlāpo, kīmb ~ kiñba : kē.b^a ~ kībo, sōglēmb ~ suglēmba : sōglē.b^a ~ suglēbo*; kad *kriñta* iš seno yra buvęs su *-n-*, o ne *-m-* aiškiausiai rodo latvių *krītu* ‘krintu’ (greta *krist* ‘kristi’, *kritu* ‘kritau’): ši kalba vienbalsina tik *-Vn-* tipo dvigarsius – plg. *sīmts* ‘šimtas’, *tūmsa* ‘tamsa’. Vienintelis kitas man žinomas žodis, vietoj derinio *-nt-* turįs *-mt-*, yra germanizmas *grūmts ~ gruñtas* ‘gruntas, pagrindas’ (iš vo. *Grund*) – plg. tirkšliškių *ta_u_nēbīe^r grūmt^a / nēbīe^r grūmt^(a) / nēməž\ — ka_tik_tāu_ī^r taš_grūmts!* ‘–Tau nebėra grunto (≈ proto, pagrindo)²⁸ – nebėra grunto nēmaž. – Kad tik tau yra tas gruntas!’, *nupērka ,tūok^e kōš^rkē.l^e* — *unt_mīelēnō grūmtōj ! gēltūonē*

²⁷ Apie šį tekstą ir jo lokalizaciją bei chronologiją žr. A. Girdenis, Rankraštines Purpuros chronologiniai santykiai su 1759 metų *Žyvatu*, ALt 7 (2005), 17tt.

²⁸ Turimas galvoj priekaištų nepagrįstumas.

u^uo**bo**lèlê\ ‘Nupirko tokią kuskelę (= skarelę) – ant mėlyno grunto (= pagrindo²⁹) geltoni obuolėliai’.

Net jeigu *gruñtą*, kaip nežinia kokiais keliais atėjusį skolinį, paliksime nuošalėje, dalykas nepalengvės, nes *kristi* su jo keistu esamojo laiko lyčių junginiu *-mt-* yra savas ir – svarbiausia – dažnas žodis. Tokiame žodyje sunku įsivaizduoti nereguliarų sporadišką garso pokytį – ypač sunkesnės (fonologiškai kalbant – žymėtesnės) artikuliacijos kryptimi: prisiminkime, kad šiaurės žemaičių tarmėje /n/ beveik 2 kartus dažnesnis už /m/³⁰ ir kad *-mt-* raida *-nt-* kryptimi būtų nepalyginamai natūralesnė, nes nosinio ir sprogstamojo priebalsio tarimo vietos tapatumas yra vos ne universalus reiškinys. Junginio *-mt-* nenatūralumą gerai rodo jo keitimo į *-mpt-* tendencija, kurią matome kad ir tokioje lotynų kalbos lytyje kaip *emptus* ‘pirktas’ ← **emtus* (plg. *emō* ‘perku’, *ēmi* ‘nupirkau, esu nupirkęs’).

Kad indoeuropiečių kalbos sunkiai toleruoja tokį junginį ir beveik visuotinai jį keičia į *-nt-*, žinoma seniai: kapitaliniame XIX a. indoeuropiečių lyginamosios gramatikos veikalė – vadinamajame „Grundriss’e“ rašoma: „In *mt*, *mth*, *mdh* ging *m* in allen Sprachen ausser dem Germ. und Balt., in *n* über. Erhaltenes *m* z. B. in got. *ga-qumþs*, ahd. *cumft* (§ 421, 1. 423, 5), lit. *reñti*, *siñta-s*.³¹“ Toje pačioje knygoje, kalbant apie skaitvardį *šimtas*, su išlaikytu *-mt-* nurodoma jau tik lietuvių kalba: „<...>**kñto-m* ‘hundert’ : ai. *šata-m*, gr. ἑ-κατόν, lat. *centu-m*, air. *cet*, got. *hund*, lit. *siñta-s*.³²“

Tad kaip galėjo atsirasti Žemaičiuose tokių visais atžvilgiais nenatūralių formų, kaip *kriñt* ~ *kriñta* ‘krinta’?

²⁹ Plg. *der Grund der Tapete, des Stoffes ist gelb; weiße Ringe auf blauem Grund* – *Duden, Deutsches Universalwörterbuch*, 6. Aufl. Mannheim, 2006 [CD-ROM].

³⁰ Žr. A. Girdenis, Šiaurės žemaičių fonemų dažnumai [1981], in *Idem*, KD 2, 246 et passim; /n/ daug dažnesnis už /m/ ir bendrinėje lietuvių kalboje – žr. V. Karosienė, A. Girdenis, Bendrinės kalbos fonemų dažnumai [1993], in *Girdenis*, KD 3, 68, 70.

³¹ K. Brugmann, B. Delbrück, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen I* (1), Strassburg: Karl J. Trübner, 1897, 343, § 390.

³² *Ibidem*, 397, § 431. Plg. dar: „Iš kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalbos išsiskiria ir tuo, kad jose lūpų sonantas *m* yra išlaikytas ir prieš dantinius *d*, *t*, *s*, *š*, pvz.: la. *cimdi* „pirštinės“; lie. *šimtas*, la. *simts* <...>; kitose ide. kalbose šis *m* paprastai yra virtęs *n*, pvz.: lo. *centum*, go. *hund*, vo. *hundert*, tocharų *kánt* ir pan.“ – J. Kabelka, Baltų filologijos įvadas, Vilnius: Mokslas, 1982, 136 (teiginio šaltinis, deja, nenurodytas).

Vienintelis būdas jas paaiškinti – rekonstruoti tarmės plote – bent atskirose jo salose – beveik visiems indoeuropiečiams bendrą reguliarių fonetinių pokyčių *-mt-* > *-nt-*. Jeigu jo padariniai būtų išsilaikę, dabar turėtumėm ne *dėšim̃tės* ~ *dešim̃tis*, *dėšim̃ts* ~ *dešim̃tas*, ne *šim̃ts* ~ *šim̃tas*, o **dėšim̃tēs*, **dėšim̃ts*, **šim̃ts*³³. Pokytis *šim̃ts* → *šim̃ts* ir kt. šiaurės žemaičių tarmėje galėjo įvykti daug lengviau negu, tarkim, aukštaičiuose, kurių tęstinė priegaidė – bent didesnė jos atkarpa³⁴ – sutelkta antrajame dvigarsio sande ir todėl gerokai sustiprina [m]. Šiaurinių žemaičių priegaidė realizuojama pirmajame dvigarsio sande, tad [m] ar [n] čia esti toks silpnas, kad gali net suduslėti: bent jau fakultatyviai visi šiaurės žemaičiai ne taip jau retai pasako *šim̃ts* ~ *šim̃tas*, *tr̃im̃t̃e* ~ *tr̃inti* – su ilguoju nazalizuotu pirmuoju sandu [ĩ]³⁵ ir dusliu nosiniu priebalsiu.

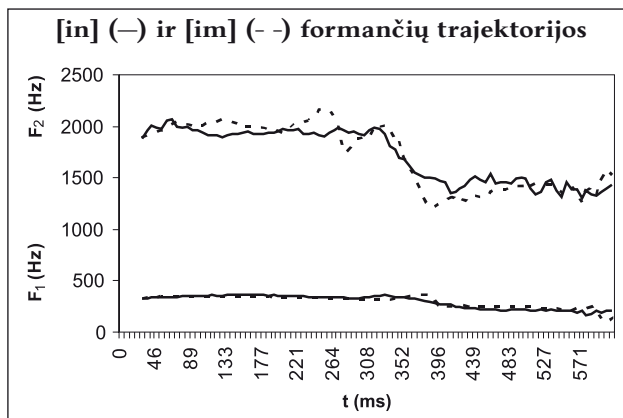
Pokytis ir viena, ir kita kryptimi turėjo būti nesunkus: junginiai *Vmt-* ir *Vnt-* fiziškai iš tikrųjų skiriasi tik trumpa baigiamąja balsinio segmento atkarpėle – pats nosinio priebalsio segmentas, išskirtas iš konteksto, skamba beveik visai vienodai (t. y. [m] segmentas nesiskiria nuo [n]). Tai neblogai rodo dvigarsių [in] ir [im], tartų žodžiuose *švint* ‘švinta’ ir *krimt* ‘krinta’, pagrindinių formančių trajektorijos (žr. pav.)³⁶.

³³ Prieš *šim̃ts* žvaigždutės gal ir nereikia, nes 1973 m. Laukžemyje esu užrašęs tokį pasakymą: *dṽė.rat̃s̃| kašt̃a.w̃ | smat̃ūoñ, l̃a.i.k̃ãs̃| – k̃at̃ōr̃ē| | š̃im̃t̃ā\ | k̃ãrṽē| kašt̃a.ū̃^(a) – tikta_šim̃ts* ‘Dviratis kaštavo (= kainavo) Smetono (= Smetonos) laikais – keturi šimtai, karvė kaštavo tiktai šimtas’. Ar čia tik individuali pateikėjo Dominyko Skaros (g. 1903 m. Juodeikių k. Lenkimų s. Skuodo r.) kalbėjimo maniera, ar senos padėties reliktas, sunku pasakyti. Bet pats faktas visiškai tikras, tik, deja, unikalus: niekur daugiau panašių variantų nėra tekę išgirsti.

³⁴ Tradicinė pažiūra, kad daugelis aukštaičių tvirtagalę priegaidę sutelkia tik antruojuose dvigarsių sanduose, smarkiai perdėta. Konkatenacinės sintezės eksperimentai prikišamai rodo, kad bendrinės kalbos pirmieji tvirtagalių dvigarsių sandai daug artimesni kirčiuotiems trumpiesiems balsiams negu nekirčiuotiems.

³⁵ Labai silpną nosinį priebalsį čia paryškina balsio nosinumas (ypač jis ryškus prieš *-n-*).

³⁶ Eksperimentuota gerai žinoma P. Boersmos ir D. Weeninko programa PRAAT, v. 4.5.16 (naujausią versiją žr. P. Boersma, D. Weenink, Praat: doing phonetics by computer (Version 4.6.29) [Computer program]. Retrieved October 1, 2007, from <http://www.praat.org/>). Grafikams sinchronizuoti ir braižyti pasinaudota elektroninėmis lentelėmis EXCEL FOR WINDOWS, v. 5.

Dvigarsių [in] ir [im] F₁ ir F₂ trajektorijos. Aiškiai matyti, kad balsio ir nosinio priebalsio [m] sandūroje – tarp 350 ir 400 ms – F₂ krinta daug staigiau ir žemiau, negu balsio ir [n] sandūroje; grynų priebalsių segmentuose (juos signalizuoja daug žemesnė F₂) formantės beveik visai susilygina.

Vos tik dėmesys tai balsio atkarpėlei nors kiek susilpnėja junginys *-mt-* savaime imamas realizuoti kaip *-nt-*, o dėmesiui vėl sustiprėjus *-nt-* imamas keisti atgal į *-mt-*.

Formos *krĩmt* ir pan. pradėjo rasti tuo metu, kai dėl gretimų šnektų, išlaikiusių junginį *-mt-*, – vadinasi, ir *dėšĩmts*, *šĩmts*, imta kratytis labai jau endeminių ir todėl „neprestižinių“, kaimynams ausį rėžiančių variantų **dėšĩntėš*, **dėšĩnts*, **šĩnts*. Kratyti, be abejo, pradėta konkrečių savotiškai tariamų žodžių, bet pamažu imta juose išvelgti bendresnį santykį *-nt-* = *-mt-*, arba, konkečiau kalbant, proporciją

(paprastas) *šĩnts* : (prestižinis) *šĩmts*
 (paprastas) *krĩnt* : (prestižinis) *x*

Savaime suprantama, kad tokiomis sąlygomis $x = krĩmt$.

Taigi ši išvalga ne tik restauravo reguliarias lytis *dėšĩmtėš*, *dėšĩmts*, *šĩmts*, bet ir sukėlė hiperkorekcinį pokytį *krĩnt* → *krĩmt*, *grũnts* → *grũmts*³⁷ – svarbiausią buvusios tarpinės padėties pėdsaką.

³⁷ Norėtūsi kiek išplėsti reiškinio distribuciją ir čia dar pridurti veiksmažodį *šĩmkõut* ‘šinkuoti’. Bet šis pavyzdys nelabai patikimas dėl galimos atsitiktinės kontaminacijos su gana populiaria pavarde *Šĩmkus*.

Labai gundanti atrodytų mintis, kad pokytis *šimts* → *šints* galėjo būti perimtas iš kuršių, nes, kaip rodo variantas *kriimt* ‘krinta’, to reiškinio būta, matyt, tik senajame Kurše. Bet tokių minčių bei spėlionių reikia visomis išgalėmis vengti: kuršių substrato (tiesą sakant, ir visų kitų „stratų“) idėja jau nuo A. Salio laikų yra tokia sukompromituota, kad ir menkiausia užuomina į ją atrodo nemoksliška, net diletantiška. Bene didžiausia tos idėjos yda yra tai, kad neaiškius dalykus ji lyg ir paaiškina (deja, pseudo-metodu *ignotus per ignotius...*) ir todėl neskatina gilintis į juos iš esmės. Kadangi savo požiūrį į substratinius aiškinimus esu aiškiai suformulavęs anksčiau, ir vėl pasielgsiu ne visai gražiai – pacituosiu ištraukėlę iš savo rašytos A. Salio „Rinktinių raštų“ IV tomo recenzijos³⁸:

„Jeigu ten³⁹ ir buvo likę kiek kuršių, tai jie negalėjo būti tokie autoritetingi, kad nors kiek rimčiau paveiktų masiškai į jų žemes plūdusių ateivių kalbą. Ir pagaliau kam reikia tokių hipotezių? Nejaugi vis dar *implicite* įsivaizduojame, kad tolimieji mūsų protėviai patys nesugebėdavo nė kalbinių naujovių sugalvoti? Šiaip noras viską paaiškinti geras, bet kalboje (kaip ir apskritai žmonių veikloje bei gyvenime) mechaninio priežastingumo nėra, todėl toks beatodairiškas troškimas gali tik klampinti į neišbrendamų spėliojimų liūną. Substratinis *deus ex machina* niekuo ne geresnis už skeptišką, bet vis dėlto šviesų žinojimą to, kas mums jau aišku ir kas dar neaišku. Mokslas visada turi suvokti savo žinojimo ir nežinojimo ribas.“ Dabar nieko čia nei pridurti, nei atimti nemokėčiau – nebent paskutinį sakinių pradėčiau žodžiais „Tikras mokslas...“

3. Glaustos išvados

Tyrimo išvadas galima suformuluoti visai trumpai.

1. Daug kur šiaurės žemaičių plote išlikusios vienaskaitos kilmininko lytys su atviruoju balsiu [e] prieš kamiengalį: *akmēns* ~ *akmeñs*, *lēmēns* ~

³⁸ A. Girdenis (rec.), A. Salys, Raštai 4: Lietuvių kalbos tarmės, Red. P. Jonikas, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1992 [1996], in *I d e m*, KD 3, 434t. Pateisinti įkyroką savo rašinių citavimą galiu tuo, kad į juos iki šiol niekas dalykiškai nesureagavo – net tie, kurie panašiais klausimais nemažai yra rašę.

³⁹ Turimas galvoje dabartinių šiaurės žemaičių plotas.

liemeņš, p̃emēns ~ piemeņš, r̃odēns ~ rudeņš, st̃oumēns ~ stuomeņš, t̃esmēns ~ tešmeņš, (v)̃ondēns ~ ṽandens – itikinamai rodo, kad nekirčiuotų skiemenų [e] ar [i], pakeičias tą [e] kituose linksniuose (pvz.: *l̃eim̃eņ̃ei ~ liēmenie* ‘liemeniui’, *st̃oum̃eņ̃i / st̃oumiñi ~ st̃uomeni*), yra gana nesenas fonetinis reiškinys, atsiradęs jau po galūnės *-es* balsio iškritimo (*-enes* → *-ens*). Reiškinyas gyvas iki šiol (plg. *ñė.š̃e ~ ñėš̃e : pãr̃neš̃e ~ pãr̃neš̃e, ṽė.d̃e ~ ṽėd̃e : ė.š̃ved̃e ~ iš̃ved̃e*), todėl jo nieku būdu negalima laikyti kuršių kalbos (ar dialekto) palikimu; nesietinas jis ir su indoeuropiečių silpnuoju laipsniu, nes [e] vietoj [e] galimas ne tik prieš sonantus, bet ir prieš įvairius kitus priebalsius (plg. *l̃uop̃et̃à ~ l̃op̃eta, ğ̃udeğ̃à ~ uodeğ̃à*).

2. Šiaurinių žemaičių intarpinio veiksmožodžio *kristi* esamojo laiko formos *kr̃imt ~ krĩmta* ‘krinta’ ir kt., taip pat germanizmas *gr̃ūmts ~ grũmtas* ‘gruntas, pagrindas’ rodo, kad bent atskirose šios tarmės salose buvo įvykęs natūralus „indoeuropietiškas“ pokytis *-mt-* → *-nt-* (*d̃ėš̃ĩmt̃ēs ~ deš̃im̃t̃is, d̃ėš̃im̃ts ~ deš̃im̃tas, š̃im̃ts ~ š̃im̃tas* → **d̃ėš̃ĩnt̃ēs, *d̃ėš̃im̃ts, *š̃im̃ts*). Dėl kalbinių kontaktų prasidėjusi regresinė raida **š̃im̃ts* → *š̃im̃ts* ir t. t. buvo reinterpretuota kaip bendra taisyklė *-nt-* → *-mt-* ir tai sukėlė tokius hiperkorekcinius pokyčius kaip *kr̃imt* → *kr̃imt, gr̃ūnts* → *gr̃ūmts*.

ZWEI ETÜDEN IN DIACHRONISCHER PHONOLOGIE DES NORDŽEMAITISCHEN

Zusammenfassung

Im Beitrag werden anhand der Analyse zahlreicher Tonbandaufnahmen der nordžemaitischen Mundart und wichtigster Sprachdenkmäler des 18. und Mitte des 19. Jh. dieser Mundart folgende Schlussfolgerungen gezogen:

1. An vielen Orten des nordžemaitischen Sprachraums sind die Formen des Genitivs Singular mit dem offenen Vokal [e] vor dem stammschließenden Laut erhalten geblieben: *ak̃mēns ~ ak̃meņš* ‘des Steines’, *l̃eim̃ēns ~ liemeņš* ‘des Rumpfes’, *p̃eim̃ens ~ pie-meņš* ‘des Hirten’, *r̃od̃ēns ~ rudeņš* ‘des Herbstes’, *st̃oum̃ēns ~ stuomeņš* ‘des Rumpfes, der Gestalt’, *t̃esm̃ēns ~ tešmeņš*, ‘des Euters’, (v)̃ond̃ēns ~ ṽandens ‘des Wassers’. Dies zeugt überzeugend davon, dass [e] oder [i] der nichtbetonten Silben, der an Stelle dieses [e] in anderen Kasus erscheint (z.B.: *l̃eim̃eņ̃ei ~ liēmenie* ‘dem Rumpf’, *st̃oum̃eņ̃i / st̃oumiñi ~ st̃uomeni* ‘den Rumpf, die Gestalt’), eine ziemlich junge phonetische Erscheinung dar-

stellt, die bereits nach dem Vokalausfall in der Endung *-es* entstanden ist (*-enes* > *-ens*). Die Erscheinung ist bis jetzt lebendig (vgl. *nė.šė* ~ *nėšė* 'trug' : *pārņešė* ~ *paņešė* 'holte', *vė.dė* ~ *vėdė* 'führte': *ė.švėdė* ~ *išvėdė* 'führte hinaus'), deshalb darf sie keinesfalls für das Erbe der Kurischen Sprache gehalten werden, sie kann auch mit der indogermanischen Schwundstufe nicht in Verbindung gebracht werden, denn [ɛ] ist an Stelle von [e] nicht nur vor Sonanten, sondern auch vor verschiedenen anderen Konsonanten möglich (vgl. *lūopėta* ~ *lópeta* 'der Spaten', *õudėgà* ~ *uodegà* 'der Schwanz').

2. Die Präsensformen des nordžemaitischen infixalen Verbs *kristi* *krĩmt* ~ *kriĩta* 'fällt' u. a. sowie der Germanismus *grũmts* ~ *gruĩtas* 'der Grund' zeigen, dass zumindest in einigen Gebieten dieser Mundart ein natürlicher indogermanischer Wechsel *-mt-* > *-nt-* (*dėšĩ-mtėš* ~ *dėšĩmtĩš* 'zehn', *dėšĩmts* ~ *dėšĩmtas* 'der zehnte', *šĩmts* ~ *šĩmtas* 'hundert' > **dėšĩ-ntėš*, **dėšĩnts*, **šĩnts*) stattgefunden hat. Die regressive Entwicklung **šĩnts* > *šĩmts* 'hundert', die wegen der Sprachkontakte begonnen hatte, wurde als eine allgemeine Regel *-nt-* > *-mt-* reinterpretiert und dies hat solche hyperkorrektiven Veränderungen wie *krĩnt* > *krĩmt*, *grũnts* > *grũmts* bewirkt.

Aleksas GIRDENIS
Baltistikos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lietuva
[agirdenis@takas.lt]